

POZNÁMKY K TÉZAM O OTÁZKACH ROZVOJA SOCIALISTICKÉHO VEDOMIA

FRANTIŠEK VARTÍK

Tézy, ktoré predložili bulharskí súdruhovia, prinášajú rad podnetných myšlienok a záverov. Predovšetkým je potrebné vyzdvihnúť snahu o konkrétny prístup v skúmaní etáp, cez ktoré prechádza formovanie socialistického vedomia pracujúcich.

O kladných stránkach téz sa už hovorilo. Tézy, pochopiteľne, prinášajú mnohé otázky, ktoré sú otvorené, problematické, prípadne zatiaľ nerozpracované. Jednou z takýchto otázok sú aj etapy vývinu socialistického vedomia.

V predložených tézach sa vývin socialistického vedomia rozdeľuje do troch etáp. Prvá etapa — prechodné obdobie od kapitalizmu k socializmu, druhá — budovanie rozvinutej socialistickej spoločnosti, tretia — budovanie rozvinutej komunistickej spoločnosti.

Takáto periodizácia nezodpovedá plne skutočnosti. Pred vznikom, respektíve nástupom prechodného obdobia uskutočnili sa také významné zmeny vo vedomí pracujúcich, že za prvú etapu vznikania socialistického vedomia je potrebné považovať už obdobie pred socialistickou revolúciou. Na základe protirečenia kapitalistickej spoločnosti vzniklo predsa revolučné učenie — marxizmus, ktorý v procese triedneho boja vnáša strana do robotníckeho revolučného hnutia, vnáša ho do vedomia pracujúcich.

Samotná socialistická revolúcia je potvrdením toho, že prvky marxistického učenia v podobe politických hesiel a náhľadov prenikli do vedomia nás, že v tej či onej miere sú na jeho podklade stvárnňované jednotlivé formy vedomia príslušníkov marxistickej strany. V pracujúcich masách pred socialistickou revolúciou narastá pochopenie nevyhnutnosti zvrhnutia kapitalizmu. Základné protirečenia kapitalizmu sú tou bázou, na podklade ktorej idey marxizmu prenikajú do vedomia pracujúcich (aj do vedomia univerzitnej mládeže, ako na to poukázal napr. s. Cohen). Je to proces ideologického boja, v ktorom sa z vedomia pracujúcich za kapitalizmu v dôsledku politicko-výchovnej práce strany vytláčajú buržoáznoidealistické náhľady. Konečne, nemožno nepočítať dnes s takým činiteľom, ako je existencia svetovej socialistickej sústavy — a jej vplyvom na charakter a povahu myslenia pracujúcich v kapitalistických krajinách.

Bolo by teda prehliadnutím skutočného konkrétneho procesu zrodu socialistického vedomia, ak by sme za jeho prvú etapu pokladali až obdobie prechodu od kapitalizmu k socializmu. Za prvú etapu je potrebné pokladať obdobie pred socialistickou revolúciou, obdobie jej prípravy, obdobie získavania nás pracujúcich pre jej uskutočnenie. Iba tak plne a adekvátne postihneme tento zložitý proces. Iba takýmto spôsobom sa docení a zvýrazní význam, ktorý má marxistické učenie pre revolučnú aktivitu nás, pre uskutočnenie samotnej socialistickej revolúcie.

V tézach sa uvádza, že majú do určitej miery hypotetický charakter, poukazuje sa na potrebu ich doplnenia v zmysle výsledkov konkrétnych rozborov vedomia.

Je to správne. Bolo by však treba uvážiť, či aj za východiskovú pracovnú hypotézu stačí periodizácia vedomia iba na základe uvedeného členenia.

Je správne brať vedomie v úzkej spätosti a súvislosti s bytím, so základňou. Nemožno však prehliadať na jednej strane zaostávanie spoločenského vedomia za spoločenským bytím, a na strane druhej relatívnu samostatnosť spoločenského vedomia. Navrhnutá periodizácia nesie určité nebezpečenstvo schematickeho a mechanického posudzovania javov vedomia.

Predložený návrh periodizácie by bolo potrebné doplniť v tom zmysle, aby sa pri prihliadaní k spoločenskému bytiu, k etapám vývinu ekonomického a politického života spoločnosti stanovili znaky zo samostatného spoločenského vedomia, odlišujúce jednotlivé etapy. Vychádzať z toho, nakoľko a v akom stupni sa vedomie robotníckej triedy a pracujúcich stáva socialistickým vedomím. Vychádzať z vnútorných znakov samotného vedomia v jednotlivých etapách vývinu spoločnosti.

V tomto smere bude potrebné určité spravenie a vymedzenie pojmov. V dnešnom období možno už hovoriť o existencii socialistickej spoločnosti v mnohých krajinách. Pritom vedomie takejto socialistickej spoločnosti nie je ešte plne socialistickým vedomím, obsahuje mnohé prvky, zložky, prežitky nesocialistického charakteru (náboženské, nacionalistické a iné idealistické a buržoázne prežitky).

Potrebné je teda správne chápať a rozlišovať pojmy — vedomie socialistickej spoločnosti a socialistické vedomie. V súčasnom období aj u nás v ČSSR sa nachádzame v etape, keď zabezpečujeme proces, v ktorom sa v stále rastúcej miere vedomie našej socialistickej spoločnosti stáva vedomím socialistickým.

V návrhu téz sa uvádza, že v prvej etape formovania socialistického vedomia — v období prechodu od kapitalizmu k socializmu vytvára sa morálno-politická jednota ľudu. Morálno-politickú jednotu ľudu (rovnako ako spoločenské vedomie, ako aj samotný ľud) je potrebné chápať konkrétne historicky. Vytvorenie morálno-politickej jednoty ľudu nie je záležitosť jednorazová, ukončená v tej-ktorej etape. Sama prechádza etapami a stupňami vývinu v úzkej spojitosti a závislosti od zmien v ekonomickom živote, od zmien v triednej štruktúre, v súvislosti s vývinom oblasti politickej aj v spojitosti s vývinom samotného vedomia pracujúcich. Je potrebné rozlišovať a chápať morálno-politickú jednotu ľudu konkrétne, v príslušnej etape vývinu spoločnosti, potrebné je vidieť kvalitatívne zmeny, ktorými táto jednota prechádza. Napríklad v ČSSR možno hovoriť o morálno-politickej jednote ľudu vo februári r. 1948, r. 1956 — aj r. 1963. Stačí si len zbežne pripomenúť situáciu a úlohy, pred ktorými spoločnosť v týchto obdobiach stála a v celej šírke sa ukáže nevyhnutnosť chápať konkrétne historicky aj túto stránku života socialistickej spoločnosti.

V tézach pri charakterizovaní prvej etapy vývinu socialistického vedomia (t. j. v prechodnom období od kapitalizmu k socializmu) sa hovorí, že v „jej priebehu sa vytvára panujúce postavenie socialistickej ideológie. V spoločenskom aj individuálnom priereze rozvoja vedomia, socialistické elementy a črty nadobúdajú rozhodujúcu úlohu“. V tejto súvislosti je potrebné upresnenie a určité diferencovanie v stave spoločenského vedomia. Nie je to iba nedostatok téz, ale aj v prácach z historického materializmu sa prejavuje nedomyslenosť a neprepracovanosť takých problémov a otázok, ako je vzťah spoločenského vedomia a nadstavby.

Zastavme sa pri tejto otázke — a tým vlastne aj čiastočne prechádzame k druhej skupine problémov, ktoré vyplývajú z predložených téz, a to k problému tzv. „mechanizmu“ formovania a rozvoja socialistického vedomia. Objasnenie vzťahov medzi nadstavbou a spoločenským vedomím je jednou zo základných podmienok správneho chápania a vysvetľovania otázok rozvoja socialistického vedomia.

Správne riešenie otázky vzťahu nadstavby a spoločenského vedomia nemá len teoretický, ale ďalekosiahly praktický dosah a význam.

V tézach sa poukazuje na sociálnopsychologickú a vedeckoideologickú stránku pojmu „socialistické uvedomenie“. Potrebné je však hlbšie osvetliť cesty, ktorými sa materiálne faktory, faktory spoločenského bytia pretransformujú na ideový produkt, na zložku spoločenského vedomia.

V článkoch aj v knižných publikáciách (i v učebniciach), kde sa hovorí o problematike spoločenského vedomia a nadstavby, uvádzajú sa filozofia, umenie, morálka, náboženstvo, náhľady politické a právne raz ako formy spoločenského vedomia, raz ako náhľadové zložky nadstavby. Domnievame sa, že zďaleka nie je doriešený pomer — vzťah medzi kategóriami, spoločenské vedomie a nadstavba. Rozlišovanie v tom zmysle, že do nadstavby, na rozdiel od spoločenského vedomia, patria aj inštitúcie a z druhej strany, že v spoločenskom vedomí sú zložky, ktoré nemajú nadstavbový charakter, nie je dostačujúce. Pochopiteľne, že ak hovoríme o rozlišovaní, máme stále na mysli, že abstrahujeme zo skutočnosti, v ktorej sú tieto stránky v nerozlučnej jednote a podmienenosti. Nenárokujeme si vysloviť tu konečné stanovisko k otázke nadstavby a spoločenského vedomia. Uvedieme však niekoľko poznámok a podnetov k možnému riešeniu tohto vzťahu. Pre pochopenie podstaty sústreďme sa na svetonázorovú zložku vedomia a nadstavby.

Protikladnosť postavenia buržoázie a proletariátu v materiálnom živote za kapitalizmu je v konečných dôsledkoch základom existencie protikladných ideológií, buržoáznej a proletárskej. Avšak ideológia vyjadrujúca vedecky triedne záujmy proletariátu nevzniká ako bezprostredný reflex materiálnych podmienok odrazu vo vedomí celej triedy.

Vypracúva ju (v podmienkach kapitalizmu) pokroková inteligencia a spočiatku si ju osvojujú najaktívnejší, najvyspelejší príslušníci robotníckej triedy, ktorí sa zjednocujú, vytvárajú organizáciu — proletársku stranu. Politická strana, ako nadstavbová inštitúcia, v boji s inštitúciami vládnucej triedy zápasí o charakter vedomia proletariátu a pracujúcich, zanáša idey marxizmu do ich vedomia v úzkej závislosti a podmienenosti od situácie v spoločenskom bytí. V takomto zmysle nám vystupuje miesto a úloha celej nadstavby v živote spoločnosti — jej funkcia nielen voči základni, ale aj voči spoločenskému vedomiu.

Nadstavba predstavujúca súhrn spoločenských ideí a ustanovizní sa dvíha nad základňou. Jej jednotlivé zložky v najvýraznejšej podobe vyjadrujú potreby, záujmy a ciele tried, ktoré si ich vytvorili. V nadstavbe sú v jednotlivých zložkách — inštitúciách zastúpení najuvedomelejší predstavitelia jednotlivých tried a sociálnych skupín. Zložky — inštitúcie nadstavby, si vytvárajú triedy na prebojovanie a ochranu svojich záujmov. Postavenie jednotlivých zložiek v nadstavbe je dané postavením a miestom triedy, ktorej záujmy vyjadruje príslušná usta-

novizeň. Nadstavba vo svojej vnútornej protirečivosti zohráva mimoriadne významnú aktívnu úlohu. Jej zložky vykonávajú svojou činnosťou poslanie stvárňovateľa spoločenského vedomia. V nerozlučnej jednote existujú v nej náhľady a ustanovizne, ktoré plnia túto úlohu svojimi vlastnými špecifickými formami a prostriedkami.

Ak máme na mysli spoločenské prevraty, tak najrýchlejšie a najadekvátnejšie sa premeny v oblasti materiálneho života spoločnosti prejavujú — odrážajú v nadstavbe, predovšetkým v zložkách politických a právnych, no postupne aj v ostatných. Zložky nadstavby zabezpečujú potom v spojitosti a na podklade vplyvov z oblasti materiálneho života zodpovedajúce zmeny vo vedomí spoločnosti.

Pochopiteľne, že tieto zmeny náhľadov v nadstavbových zložkách sú koniec koncov v samotnom vedomí, a nie mimo neho. Týka sa to však spočiatku iba vedomia časti tried, iba časti spoločnosti. Pretváranie príslušných foriem vedomia celej triedy a spoločnosti prebieha v nepomerne dlhšom období, pod priamym vplyvom nových materiálnych podmienok, za aktívnej činnosti zložiek nadstavby, v boji v prebojovaní nových náhľadov so starými a ich pozostatkami. Skrátka, potrebné je vidieť a brať do úvahy odlišnosti v jednotlivých obdobiach medzi svetonázorom komunistického strany — a konkrétnym stavom vo vedomí robotníckej triedy a ostatných pracujúcich, nakoľko v ňom zvíťazil, nakoľko si ho títo osvojili.

V stručnom príspevku nemožno ísť príliš do šírky. Otázka vzťahu nadstavby a spoločenského vedomia je neobyčajne komplikovaná a zložitá.

Je skutočnosťou, že napr. v prechodnom období sa zabezpečuje panujúce postavenie socialistickej ideológie. Potrebné je však dodať, že to v takejto bezvýhradnej forme platí pre zložky nadstavby, a nie plne pre vedomie celej spoločnosti. V tomto smere a z hľadiska týchto súvislostí bude potrebné upresniť v tézach charakteristiku „prvej etapy“ formovania sa socialistickeho vedomia. Nadstavba sa pri hlbšom rozbere javí ako sprostredkujúci článok medzi základňou a spoločenským vedomím. Je potrebné odlišiť cesty a tempo premien v jednotlivých zložkách nadstavby a vo vedomí celej triedy, resp. spoločnosti. Potrebné je vidieť formujúcu funkciu nadstavby — jej inštitúcií voči spoločenskému vedomiu.

Konkrétny prístup ku skúmanej otázke, hlboká analýza faktorov materiálnych a ideových, riešenie ich vzájomného dialektického spolupôsobenia, to je základný predpoklad objektívneho — vedeckého osvetlenia procesu vývinu socialistickeho vedomia. Je to zároveň predpoklad pre správne vytýčenie úloh a cieľov pri zabezpečovaní jeho ďalšieho napredovania a vývinu.